

Лиховид О. Р.
кандидат пед. наук.
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет ім. Г. Сковороди»

РЕАЛІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРЕДМЕТІВ ПРИРОДНИЧОГО ЦИКЛУ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті розкривається питання реалізації виховного потенціалу предметів природничого циклу. Розкрито функції, принципи навчання і виховання у їх тісному взаємозв'язку.

Ключові слова: *предмети природничого циклу, учні основної школи, краєзнавство.*

В статье раскрывается вопрос реализации воспитательного потенциала предметов природоведческого цикла. Раскрыты функции, принципы обучения и воспитания в их тесной взаимосвязи.

Ключевые слова: *предметы природоведческого цикла, ученики основной школы, краеведение.*

The article exposes the implementation of educational potential subjects of Natural Sciences. The function, principles of teaching and education in their reciprocal relationship.

Key words: *natural cycle of things, students secondary school studies.*

Модернізація в останні десятиліття загальної середньої освіти в Україні, її гуманітаризація й гуманітаризація, визнання парадигми дитиноцентризму зумовили пошук нових напрямів удосконалення навчально-виховного процесу. Методологічною основою цього процесу визначено філософські й культурологічні надбання, що враховують і науково обґрунтовують радикальні зміни пріоритетів, що нині відбуваються в системі цінностей усього людства, у поступовому переході його від епохи раціоналізму до епохи духовності.

За такого розуміння проблеми організація навчальної діяльності учнів основної школи під час краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі, враховуючи специфіку її змісту й особливості дозвіллевої діяльності учнів, яку ми розглядаємо в контексті дослідження як педагогічно спрямовану, за нашим припущенням, дасть змогу і значні можливості в інтелектуальному, духовному й фізичному розвитку зростаючої особистості, її самостановленні та самовизначенні.

Значний внесок у розробку теоретико-методичних засад створення і функціонування педагогічних навчально-виховних систем, дидактичних основ освіти, зокрема організації краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі, здійснено у працях А. Алексюка, Ю. Бабанського, С. Гончаренка, Р. Гуревича, Н. Кузьміної, І. Лернера, Є. Мединського, В. Обозного, В. Онищука,

В. Паламарчук, О. Пехоти, Г. Пустовіта, О. Савченко, В. Сухомлинського, М. Скаткіна, О. Топузова та інших.

Психолого-педагогічні основи формування знань, умінь і навичок взаємодії й вивчення об'єктів навколишнього середовища як соціального, так і природного, охарактеризовано у працях Л. Виготського, Д. Ельконіна, О. Киричука, О. Леонтьєва, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерса, С. Рубінштейна, та інших.

Важливою складовою досліджуваної проблеми є розгляд дитини як суб'єкта життєдіяльності в соціокультурному і соціоприродному середовищі у працях К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Г. Балла, І. Беха, Л. Божович, П. Блонського, В. Гладішева, Я. Коломенського, Н. Луцан, А. Ситченка, В. Рибалки, Н. В. Чепелевої, Г. Щукіної та інших.

У контексті особистісно орієнтованого підходу до виховання підкреслюється значущість розв'язання проблеми розвитку, саморозвитку й становлення індивіда в соціокультурному середовищі. Обґрунтовано інноваційні напрями ефективного формування соціально позитивного вчинку і діяльності, творчого розвитку особистісного потенціалу дитини різного віку, закономірності і чинники становлення її морально-духовної самосвідомості й системи особистісних цінностей (І. Бех).

У зв'язку з цим набуває актуальності питання ефективної реалізації виховного потенціалу на уроках предметів природничого циклу, зокрема з урахуванням краєзнавчого аспекту.

Метою публікації є розкриття функцій, принципів навчання і виховання учнів основної школи у процесі вивчення предметів природничого циклу з урахуванням краєзнавчого аспекту.

Однією з передумов ефективної реалізації виховного потенціалу предметів природничого циклу у процесі краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі нами визначено ряд функцій цього процесу, якими є:

– *Систематизуюча* – сприяє забезпеченню системності набуття учнями основної школи краєзнавчих знань у процесі навчання предметів природничого циклу, формування відповідних умінь і практичних навичок, виконання індивідуально чи в учнівському колективі навчально-пізнавальної і соціально-значущої роботи, в межах здійснених вчителями загальноосвітньої школи виховних впливів.

– *Інформаційна* – забезпечує сприятливі умови для досягнення просвітницького, освітнього і виховного ефекту, який визначає якісні зміни в навчальній активності учнів основної школи відповідно активізації їхнього творчого потенціалу та моральної вихованості.

– *Розвивально-виховна* – сприяє ефективному формуванню найважливіших рис творчої, соціально активної, гармонійно-розвиненої й морально-вихованої особистості учня.

– *Інтегруюча* – полягає в індивідуальній чи колективно організованій навчальній діяльності у процесі навчання природничих предметів у за-

гальноосвітній школі (з урахуванням краєзнавчого аспекту), основою якої є педагогічна (виховна) дія, спрямована на відбір і конструювання навчального змісту з різних інформаційних джерел, що забезпечує їх системне засвоєння, а отже, сприяє формуванню наукового світогляду, активної життєвої позиції й високого рівня моральної вихованості.

– *Трансформаційна* – забезпечує ефективні умови для трансформації (перетворення) авторитарних світоглядних знань та ідей про навколишній світ, історичні явища, події та їх наслідки в гуманістичні, а також ціннісних орієнтацій в суспільно значущі. Вироблення на їх основі власної соціально активної позиції, творчого ставлення до будь-яких проявів власної життєдіяльності на основі активізації навчальної діяльності.

– *Корегувальна* – сприяє створенню ефективних умов для застосування вчителем усіх можливих форм, методів, засобів та педагогічних умов організації навчальної діяльності учнів основної школи, спрямованої на активізацію їхнього творчого потенціалу, соціальної активності та моральної вихованості.

Визначення й характеристика провідних функцій навчальної діяльності учнів з урахуванням краєзнавчої роботи у процесі навчання предметам природничого циклу, спрямованої на активізацію їхнього творчого потенціалу вимагала, за нашим висновком, обґрунтування й характеристики провідних принципів її здійснення.

Відправною точкою в теоретичному обґрунтуванні й характеристиці провідних принципів активізації навчальної діяльності учнів, за результатами нашого дослідження, є принципи культуровідповідності і природовідповідності, формального і неформального підходів до здійснення освіти, виховання й розвитку дитини, гуманного ставлення до дитини, організації процесу навчання Я. Коменського та А. Дістервега [3; 6; 12].

Ці принципи стали основоположними в педагогіці і знайшли своє втілення у педагогіці радянського періоду, коли у на початку 20-х років Є. Мединським було визначено перелік і сформульовано сутнісні характеристики провідних дидактичних принципів: науковості, систематичності і послідовності, наочності і абстрактності, з особливим акцентом на свідомість, активність, самостійність і практичну діяльність школярів, міцність їх знань та умінь, а головне, що відповідало потребам розбудови освіти в ці роки, ним був введений принцип педоцентричності, або ж, як трактував його Є. Мединський – принцип урахування інтересів і потреб дитини та принцип виховання дитини в процесі самостійної навчально-пізнавальної і практичної діяльності у довіллі і в колективі, створеному за спільними інтересами дітей [8, с. 10].

Соціально-економічні та внутрішньо політичні трансформації зміни в суспільстві радянської доби кінця 50-х та протягом 60-х років і, особливо, вплив науково-технічної революції на всі сфери виробництва і шляхи освоєння природи в державі впродовж 70-80 років ХХ століття спричинили

необхідність відповідного перегляду концептуальних підходів до побудови системи освіти, її змісту, зокрема, і принципів її практичної реалізації. Це знайшло своє відображення у працях М. Данилова і М. Скаткіна. Провідними принципами навчання і виховання авторами визначено: всебічний розвиток особистості у процесі навчання, зв'язок навчання з життям, науковість і посильність; свідому і творчу активність за умови керівної ролі вчителя, системність, наочність і розвиток творчого мислення, перехід від навчання до самоосвіти, міцність результатів навчання і розвиток пізнавальних сил учнів, позитивний емоційний фон у навчанні (три останніх обґрунтовані вперше), колективний характер навчання і врахування індивідуальних особливостей учнів [5].

У подальшому напрацювання в галузі дидактики, здійснені І. Лернером і М. Скаткіним, обґрунтувати ідею про те, що за структурою зміст шкільної освіти має відображати соціальний досвід, включаючи досвід творчої і емоційно-ціннісної діяльності дитини в навколишньому середовищі. Крім цього, вченими було визначено групу принципів формування змісту освіти, до складу якої увійшли наступні принципи: відповідність вимогам розвитку суспільства, єдність змістового і процесуального аспектів навчання, структурна єдність змісту освіти на різних рівнях його формування [7; 10].

Актуальною в дидактиці цього періоду була розроблена Ю. Бабанським теорія оптимізації навчально-виховного процесу, одним з характерних її аспектів стало об'єднання принципів дидактики: науковості, зв'язку з життям і практикою, системності і послідовності, спрямованості на взаємозв'язок навчання і виховання, доступності, активності, наочності, поєднання різних форм, методів і засобів навчання, міцності, дієвості і результативності, взаємозв'язку принципів навчання, комплексного підходу до виховання, єдності свідомості і поведінки, виховання у праці і т. д.) у п'ять основних груп залежно від сфер їх впливу на особистість у навчально-виховному процесі школи: мета, зміст, форми, методи, аналіз результатів [1].

Учені В. Оніщук, В. Паламарчук визначили провідними дидактичними принципами: виховуючого навчання, розвиваючого навчання, науковості, зв'язку теорії з практикою, навчання з життям, наочності, системності і послідовності, самостійності й активності учнів, цілеспрямованості і мотивації, індивідуального підходу, оптимізації навчального процесу [4].

Актуальним стосовно проблеми нашого дослідження є аналіз класифікацій, розроблених у зарубіжній педагогіці. Серед близьких за змістом до попередніх класифікацій, розроблених вітчизняними дидактами, є напрацювання в галузі дидактики З. Мислаковського, Ч. Купісевича і В. Оконя. Зокрема, перший із них, враховувавши, що основою принципів навчання є закономірності, які спрямовують процес викладання й учіння, виділяв групу принципів, до складу якої відніс принципи: свідомого і ак-

тивного ставлення до навчання, наочності, міцності здобутих знань, систематичності і логічної побудови навчального матеріалу [11].

Аналіз зазначеного вище дав змогу нам визначити й охарактеризувати основні дидактичні принципи освіти й виховання учнів основної школи у процесі навчання предметів природничого циклу під час виконання краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі.

Саме конкретизація сутності принципу особистісно орієнтованої спрямованості змісту освіти й виховання, враховування актуалізації індивідуальної навчально-пізнавальної (пошукової, дослідницької) діяльності й практичної роботи підлітків краєзнавчого змісту та логіки й ієрархії їх розташування в цій класифікації мало на меті сприяти: конкретизації змісту, мети і завдань індивідуально й суспільно значущої діяльності та роботи, підвищенню ефективності форм і методів організації краєзнавчої роботи та її результативності; розвитку загальних теоретико-методичних основ ефективного формування системи знань, практичних умінь і навичок підлітків на основі актуалізації їхнього творчого потенціалу і, як результат, формування моральної вихованості (Табл. 1).

Відтак, аналіз результатів здійсненого дослідження дав змогу визначити й охарактеризувати провідні загальнопедагогічні (дидактичні) принципи активізації навчальної діяльності в процесі краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі з метою ефективної реалізації виховного потенціалу предметів природничого циклу, а саме:

Таблиця 1

Провідні загальнопедагогічні (дидактичні) принципи побудови змісту освіти і виховання особистості в процесі активізації творчого потенціалу підлітків під час здійснення краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі

Принципи навчання	Принципи виховання
Природовідповідності і особистісно орієнтованої спрямованості	
Науковості	Комплексного підходу
Наочності	Індивідуального підходу
Цілісності	Наступності і систематичності
Системності і послідовності	Єдності педагогічних вимог
Гармонізація процесу навчання й виховання	Єдності свідомості і поведінки
Мотивації	Позитивної мотивації
Активності особистості	Позитивного наслідування
Індивідуалізації процесу навчання	Виховання у колективі
Практичної спрямованості	Практичної спрямованості

У логічній єдності з загальнопедагогічними (дидактичними) принципами навчання й виховання учнів основної школи у процесі краєзнавчої роботи на уроках предметів природничого циклу в загальноосвітній школі нами визначено й охарактеризовано специфічні *принципи активізації навчальної діяльності з метою ефектвної реалізації виховного потенціалу предметів природничого циклу*, а саме: принцип інтегративності; принцип міждисцип-

лінарності; принцип варіативності; принцип гуманізації; принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії; принцип життєвої смислотворчої самодіяльності; принцип самостійності й активності особистості; принцип прогностичності.

Принцип інтегративності є одним з провідних принципів конструювання освіти і виховання учнів у процесі краєзнавчої роботи у загальноосвітній школі (як на внутрішньопредметних, так і міжпредметних зв'язках). Це дає змогу охарактеризувати два основних напрями реалізації її змісту: завдяки систематизації, узагальненню, дидактичній відповідності і логічній єдності системи краєзнавчих знань у змісті факультативних програм краєзнавчого спрямування, де вони складають окремий розділ, або ж окремі підрозділи до кожної теми, так і у змісті спеціально створених навчальних програм гуртків чи секцій юних краєзнавців. За нашим припущенням, необхідним є розробки інтегрованого змісту навчальних програм з краєзнавства за трьома рівнями складності, що давало б змогу ефективно здійснювати його реалізацію в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в залежності від рівня сформованості знань, умінь та навичок підлітків, їхніх інтересів та потреб і, як результат, забезпечувало б ефективні умови активізації навчальної діяльності та досягнення мети морального виховання.

Принцип міждисциплінарності – сприяє ефективному усвідомленню підлітками єдності і взаємозв'язку складових знань про місце і роль людини у довкіллі (соціальному і природному), що є складовими природничих предметів загальноосвітньої школи й відповідно відображені у змісті краєзнавчої роботи учнів завдяки «...визначенню міжпредметних зв'язків та забезпечення міжпредметних підходів» [1]; вивчення ними на основі міждисциплінарного підходу сутності життєвоважливих проблем та здійснення практичних дій з їх розв'язання; формування на основі здобутих краєзнавчих знань готовності до цієї діяльності, основою якої є активна творча позиція учня основної школи.

Принцип **варіативності (багатоукладності)** є одним із провідних принципів побудови та реалізації змісту краєзнавчої роботи підлітків під час навчання предметам природничого циклу, оскільки саме в процесі здійснення класних, позаурочних та позакласних навчально-виховних заходів краєзнавчого спрямування найбільш повно власне забезпечуються для кожного підлітка можливість вибору місту і форми організації краєзнавчої роботи та методів її здійснення у відповідності до власних здібностей, інтересів, мотивів та потреб. Зокрема, запровадження поліваріантності і різнорівневості навчальних програм, поглиблення і розширення їх практичної спрямованості, диференціації й індивідуалізації навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності учнів сприяє активізації їхнього творчого потенціалу, а отже ефективному розвитку інтелекту, духовному зростанню.

Принцип гуманізації – зміст краєзнавчої роботи учнів при вивченні предметів природничого циклу забезпечує пріоритет мети, конкретних цілей і завдань активізації творчого потенціалу й творчої самореалізації осо-

бистості підлітків, їхнього виховання спрямованого на формування гуманістичних знань, ціннісної сфери, моральних установок, створення умов для вияву обдарованості і талантів особистості у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, виховання гуманної й відповідальної особистості, здатної до соціально значущої діяльності в соціумі.

Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії – один з провідних принципів у побудові взаємодії вчителя та учнів у процесі організації і здійснення краєзнавчої роботи під час оволодіння предметами природничого циклу в загальноосвітній школі, сутність якого полягає в забезпеченні тісної творчої взаємодії вчителя і підлітків як рівноправних суб'єктів процесу соціального їх становлення з високим рівнем активізації їхнього творчого потенціалу та моральної вихованості.

Принцип життєвої смислотворчої самодіяльності – передбачає формування особистості учня як творця свого життя, спроможного визначати ефективні шляхи як самостійного, так і колективного досягнення поставлених мети та конкретних цілей зростання і становлення, приймати рішення, відповідально ставитися до їх виконання та самовдосконалюватися [2].

Принцип активності та самостійності особистості – сприяє створенню умов активізації творчого потенціалу й на його основі ефективного виявлення, а також розвитку та реалізації учнями пізнавальної активності й самостійності, прояву обдарованості і таланту в навчально-пізнавальній і дослідницькій діяльності у процесі краєзнавчої роботи при вивченні предметів природничого циклу в загальноосвітній школі.

Принцип прогностичності (моделювання) – сприяє визначенню напрямів, змісту і послідовність навчально-виховних дій учителя загальноосвітньої школи відповідно до індивідуальних інтересів, потреб, мотивів і запитів учнів або ж їхнього самостійного руху по шляху пізнання, удосконалення знань, умінь та навичок, що в сукупності дає змогу відповідно спроектувати й реалізувати організовані дії особистості, спрямовані на активізацію її творчого потенціалу і формування моральної вихованості.

Таким чином, у процесі дослідження нами визначено й охарактеризовано сутнісні характеристики ефективної реалізації виховного потенціалу предметів природничого циклу у процесі краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі, функціональними особливостями якого є: систематизуюча, інформаційна, розвивально-виховна, інтегруюча, трансформаційна, корегувальна функції, визначено принципи навчання і виховання у їх тісному взаємозв'язку, що в результаті сприяло створенню ефективних умов для застосування вчителем всіх можливих форм, методів, засобів та педагогічних умов організації навчальної діяльності учнів, спрямованої на активізацію їхнього творчого потенціалу, соціальної активності та моральної вихованості.

Література

1. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований (дидактический аспект) / Юрий Константинович Бабанский. – М.: Педагогика, 1992. – 192 с.

2. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник для вищих навчальних закладів / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2008. – 840 с.
3. Давыдов В. В. Труды Дистервега и современная педагогика / В. В. Давыдов // Педагогика. – 1992. – № 1. – С. 34–42.
4. Дидактика современной школы: пособие для учащихся / под ред. В. А. Онищука. – К.: Радянська школа, 1987. – 351 с.
5. Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики: учебное пособие для студентов ФПК директоров общеобразовательных школ и в качестве учебного пособия по спец. курсу для студентов / под ред. М. М. Скаткина. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 319 с.; антология педагогической мысли в Украинской ССР / сост. Н. П. Калиниченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
6. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / [сост. А. А. Красновский]. – М.: Учпедгиз, 1955. – 651 с.
7. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности / Исаак Яковлевич Лернер. – М.: Педагогика, 1981. – 185 с.
8. Медынский Е. Н. Методы внешкольной просветительской работы / Е. Н. Медынский. – М., 1915. – С. 10.
9. Паламарчук В. Ф. Школа учит мыслить / В. Ф. Паламарчук. – М.: Просвещение, 1987. – 218 с.
10. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики / Михаил Николаевич Скаткин. – М.: Педагогика, 1980. – 96 с.
11. Myslakowki Z. Wychowanie szlowieka w zmiennej spolecznosci / Z. Myslakowki: Warszawa, 1964. – 286 с.
12. Soupis del J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a musejich, Praha, 1959. – Р. II. – 289.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2011 р.